

ULUSAL İRADE VE HUKUK DEVLETİ

NATIONAL WILL AND THE RULE OF LAW

Fatih ÖZKUL*

hakemli makaleler / refereed articles

Özet: Rousseau'nun mimarlığını yaptığı ulusal irade kavramı, egemenliği kullanacak gücü ifade etmektedir. Modern devletin ayırt edici unsurlarından birisi olan egemenlik, ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren gelişim sürecine girmiştir. Anayasacılık hareketlerinin başlaması, uluslararası ilişkilerin gelişmesi, kuvvetler ayrılığı ve en önemlisi hukuk devleti ilkelerinin kabul edilmesi ile birlikte, egemenliğin mutlak, bölünmez nitelikleri de değişime uğramış ve sınırlı egemenlik anlayışı kabul edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ulusal irade, egemenlik, sınırlı egemenlik, hukuk devleti ilkesi, hukuk devleti ilkesi ve egemenlik.

Abstract: The concept of national will constituted by Rousseau, means by whom will the sovereignty be used. The sovereignty which is one of the distinguishing element of the modern state goes into a developing duration from the time it appeared. With the beginning of the constitutional movements, development of the foreign relations, separation of powers and especially certifying the rule of law, the unitary, absolute character of the sovereignty have also changed and limited sovereignty is accepted.

Keywords: National will, sovereignty, limited sovereignty, rule of law, rule of law and sovereignty.

---

* Ankara Üniversitesi Kamu Hukuku ABD doktora öğrencisi.

GİRİŞ

Kamu hukuku teorik kökenine göre ulusal irade kavramı, ister seçimle gelsin, ister otoriter rejimle belirlenmiş olsun, egemenliği kullanacak gücü ifade etmektedir. Dolayısıyla iktidar kavramı, en ilkel toplumlardan günümüz modern toplumlarına kadar olan süreçte önemini hissettirmiştir. Modern devletlerde emretme ve uyulmak zorunda olunan kanunu çıkarabilme, emir ve direktif verebilme imkânını egemenlik kavramı vermektedir. Egemenlik bu aşama ile birlikte artık devlet iktidarının da kaynağı olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde egemenliğin demokratik niteliği gelişmiş ve yönetilenler demokratik egemenlikle birlikte, devlet karşısında belli haklara sahip olmuşlardır. Temel hak ve hürriyetlerin gelişmesi ve sayılarının artması, devletler arasında uluslararası işbirliğinin çoğalması, hukuk devleti ilkesinin kabul edilmesi gibi gelişmeler karşısında, egemenlik mutlak ve sınırsız emretme gücünü yitirmiş, hem iç ilişkilerde hem de dış ilişkilerde sınırsız egemenlikten sınırlı egemenlik anlayışına geçilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde ulusal irade kavramının temelleri, kavramsal çerçevesi, özellikle ünlü düşünür Jean Jacques Rousseau'nun görüşleri çerçevesinde ortaya konmuştur. Yine bu bölümde, egemenlik kavramı, ulusal iradenin egemenliğe yansımaları ve küreselleşme sürecinde ulusal irade anlayışındaki değişimler açıklanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde genel bir bakış açısı ile hukuk devleti üzerinde durulmuş, üçüncü bölümünde ise, küreselleşme ve hukuk devleti ilkelerinin gelişimi ile birlikte egemenlik kavramının sınırlı boyutu ele alınmıştır.

I. ULUSAL İRADE

1. Ulusal İrade Kavramı ve Ulusal İradenin Temeli

Ulusal irade kavramı hem siyasi hem de hukuksal alanda kullanılmıştır. Egemenliğin tek elde toplanması ile krallar siyasi bakımdan güçlendikleri halde, karşılarında ekonomik açıdan güçlü ve yönetimde söz sahibi olmak isteyen burjuvayı bulmuşlardır.¹ Bu çatışma ege-

¹ Esat Çam, *Devlet Sistemleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 16-19.

menliğin ve hükmetme yetkisinin kimin elinde olduğunun yeniden değerlendirilmesi, dolayısıyla ulusal egemenlik ve ulusal irade kavramlarının gelişmesine yol açmıştır.

Ulusal irade kavramının temelini anlamak için, Jean Jacques Rousseau tarafından ileri sürülen toplum sözleşmesinden bahsedilmesi gerekir. Rousseau'ya göre egemenlik genel iradenin kullanılmasıdır. Rousseau genel iradeyi, siyasal bedenden ibaret iradesi olan, moral bir varlık ve her zaman bütünü ve parçalarının korunması ile iyiliğe yönelen, yasaların kaynağı olan, devletin tüm üyeleri için haklı ve haksızı belirleyen bir kural olarak tanımlamaktadır.² Rousseau mutlak krallığı reddetmiştir. Hâkimiyet ona göre bir iradedir ve bu iradenin kaynağı da hükümandır. Hükmetme, yani egemenlik yetkisi ise krala değil ulusa aittir. Dolayısıyla egemenlik ulus iradesinin tezahürüdür. Ulusun, bireylerin toplamından ayrı kendine özgü bir kişiliği vardır. Bu kişilik geçmişi, bugünü ve gelecekteki bireyleri de kapsar. Rousseau'cu genel iradeye göre, toplumu oluşturan bireyler bir araya gelerek uzlaşma sağladıktan sonra toplum sözleşmesini oluşturmuşlardır. Bu sözleşme kamunun iyiliği için ve bu amaç doğrultusunda yapılmıştır; sözleşme güvencesini devlet gücünden ve egemenlikten almaktadır. Toplum sözleşmesinde bireylerin kendi doğal haklarından vazgeçmeleri diye bir şey yoktur, aksine vazgeçme yerine güvenli bir toplumsal hayat oluşturmak için yararlı bir değiş tokuş vardır.³ Rousseau'nun sözleriyle, *"her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü, genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünü bölünmez bir parçası olarak kabul ederiz"*⁴ Rousseau'ya göre bu birliktelik devleti, devlet de egemenliği oluşturmaktadır. Halk üyelerinden birine saldıran bütüne saldırmış, bütüne saldıran da halk üyesine saldırmış kabul edilmektedir. Bu düşünce uyarınca genel irade daima iyiyi ve doğruyu gösterir. Bu sebeple, insanlar toplum sözleşmesi sayesinde birbirlerine yardım etmek zorundadırlar. Egemenlik halka ait olduğundan, kendisini oluşturan bireylerden ayrı bir varlığı yoktur, bireylerin iradelerinin toplamından oluşur. Bunun anlamı da genel iradenin en fazla sayının yani çoğunluğun iradesi olduğudur.⁵

² Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006, s. 23-28.

³ Rousseau, 2006, 31.

⁴ Rousseau, 2006, 83.

⁵ Rousseau, 2006, 26 vd.

Rousseau'nun düşünceleri ayrıntısıyla incelendiği zaman, temel amacının başta yaşam hakkı olmak üzere, yurttaşlık haklarına dönüşmüş tüm bireysel hakların gözetilip koruma altına alınması olduğu anlaşılır.⁶ Egemenliğin mutlakiyetçi hükümdardan alınıp topluma maledilmeye çalışıldığı Fransız İhtilali öncesinin ortamında, toplumun bütününe egemen sayıp, kişiler ile genel iradenin ifadesi olan yasalar arasında bir irade bütünlüğü bulunduğunu ortaya koymak, çağdaş demokrasiye geçişin en parlak anlatımı olmuştur.⁷ Zaman içerisinde gelişen ulusal egemenlik kavramı ulusçuluğun teorisi haline gelmiştir. Bu doğrultuda 1789 Fransız devrimi, eşitsizliklerin teorik olarak kaldırılması ve egemenliğin tek kişiden alınıp tüm topluma verilmesinde çok önemli bir adımdır.

2. Hukuksal ve Siyasal Açından Ulusal İrade

Ulusal iradenin hukuksal ve siyasal anlamda olmak üzere iki boyutu vardır. Ulusal irade bir devletin yalnızca hukuki statüsü değildir. Çelişkili de gözükse, aynı zamanda devlet içindeki iktidarı ve toplum içinde de devlet iktidarını sınırlayan bir iradedir. Rousseau'ya göre, genel iradenin devlet iktidarını sınırlayan, kişi haklarını güvence altına alan niteliğe sahip olması, aynı zamanda siyasal bir tercihi de yansıtmaktadır. Çünkü aslında, genel iradenin devletin statüsü olması hukuki bir niteliklerdir.

Ulusal iradenin doğuşunda çok önemli rol oynanan Rousseau'ya göre, mevcut egemen güç tarafından yapılan yasalar genel istemin işlemleridir.⁸ Yasayla yönetilen her devlet ona göre Cumhuriyettir, çünkü egemen güç halkın yararınadır ve onun adına hareket ettiği için aynı zamanda Cumhuriyetçidir. Bu yasaların yapılmasında temel alınan değerler, genel istemin görüşleri doğrultusunda ahlaki töreler ve kamuoyudur. Zaten egemen gücün genel istem doğrultusunda yasalar yapması, halkı yasaların ruhuna bağlı tutmakta ve buyruk gücü-

⁶ Mehmet Ali Ağaoğlu, *Ulus, Devlet, ya da Halkın Egemenliği*, İmge Yayınları, İstanbul 2006, s. 168.

⁷ Mümtaz Soysal, "Değişen Egemenlik ve Meşruluk", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 172.

⁸ Rousseau, 2006, 35.

nün yerine alışkanlık gücünü koymaktadır. Yasama gücü halk yararına ve halkın elindedir, başka bir güçte olamaz. Hükümet ise egemen varlığın dolayısıyla egemen sistemin yalnızca bir aracıdır. Hükümet yurttaşlarla egemen varlığın karşılıklı ilişkilerini sağlamak amacıyla kurulmuş, hem yasaları hem de toplumsal özgürlükleri sürdürmekle görevli aracı bir bütündür.⁹ Görüldüğü gibi Rousseau, ulusal iradeyi ve egemenliği, hem siyasal hem de hukuksal açıdan genel isteme ve toplum sözleşmesine bağlamaktadır. Rousseau'ya göre güçlü kişi ya da kişiler zor kullanarak, ya da fethetme gibi gerekçelerle (yalancı sözleşmelerle) insanları bir araya getirerek onlara hükmedebilirler. Fakat bu şekilde olan ve genel iradeye dayanmayan insan birliktelikleri, toplum olmadan ziyade, ancak birer yığın olarak nitelenebilir. Çünkü ortada ne kamusal bir iyilik, ne de siyasal bir beden vardır. Bu düşüncesiyle Rousseau, bir devletin tam anlamıyla devlet olabilmesi için kamusallıkla donanmış olması gerektiğini, bunun yolunun da toplum sözleşmesinden geçtiğini ifade etmektedir.¹⁰ Oysa böyle bir ortam içinde bireysel özgürlük, toplumsal entegrasyon, demokratik yaşam, ulusçuluk ve halkçılık kavramlarının, hukuksal ve siyasal açıdan gelişmeleri mümkün olmayacaktır.

3. Egemenlik, Egemenliğin Kaynağı ve Meşruluk

Egemenlik kavramını ilk ele alıp inceleyen düşünür Jean Bodindir. Bodin devletin var olması için gereken egemen gücün, içte kişiler üzerinde sınırsız ve üstün, dışta da bağımsız bir iktidar olduğunu belirtmiş ve bu gücün niteliğini ifade etmek için egemenlik sözcüğünü kullanmıştır.¹¹ Egemenlik kavramının dilimizdeki karşılığı hâkimiyettir. Hâkimiyet emir verme, yasaklama ve kural koyma iktidarındır. Egemenlik ancak siyasallaşmış insan topluluklarında kendini gösterir. İlk toplumlarda iktidarın (egemenliğin) sahibi ilahi güç olmuştur. Modern egemenlik anlayışının doğuşu ile birlikte, yasal alanda yönetilenler, yöneticinin kararlarına uyma zorunluluğunu hissetmeye başlamışlar

⁹ Rousseau, 2006, 94 vd.

¹⁰ Rousseau, 2006, 15.

¹¹ Yusuf Şevki Hakyemez, *Mutlak Monarşiden Günümüze Egemenlik Kavramı*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2004, s. 29.

ve bu sayede egemenlik iktidarı meşrulaştırma amacı olarak kullanılmayı başlanmıştır. Günümüzde egemenlik, “bir devletin vatandaşlarının, ülkesel sınırlar içerisinde aslen sahip olduğu ve bu sınırlar içerisinde özgürce kullanabildiği, meşru, sürekli ve nihai nitelikteki üstün emretme gücü yanında, o devletin uluslararası alanda, diğer devletlerle eşit haklara sahip olarak, tüm konularda karar vermek yetkisine sahip olmasıdır”, şeklinde tanımlanmaktadır.¹² Modern egemenlikle beraber, halkın yönetimi etkileme ve denetleme yollarının da önü açılmıştır. Egemenliğin özelliklerinden bahsederken, mutlak, en üstün, sürekli ve bölünmez olması gerektiğini belirtmiştik. Hobbes’a göre, Rousseau egemenliği toplum sözleşmesi kurumu sayesinde, devleti oluşturan bireylere aidiyeti yoluyla açıklamayı tercih etmektedir.¹³ Halk egemenliği teorisi ile Rousseau, egemenlik kavramına meşruluk unsuru sokmuştur. Rousseau’nun anlayışında halk egemenliği ve eşitlik ön plandadır, fakat genel iradenin yasa koyucu olarak mutlak belirleyici olması, çoğunluğun azınlığa tahakkümü sonucunu doğurur. Rousseau erkler ayrılığı ilkesini kabul etmemektedir.¹⁴

Egemenlik meşruluğunu bu genel iradede almaktadır. Genel irade aynı zamanda egemenliğin kaynağıdır ve kanun biçiminde belirir. Yine egemenlik başkasına devredilemez ve bölünemez. Egemenliği ancak yine kendisi temsil edebilir. Rousseau bu görüşleriyle erkler ayrılığını reddetmekte, egemenliğin kaynağı ve meşruluğunu yine egemenliğin kendisinde yani genel istemde bulmaktadır. Bunun sebebini de, genel istemin her zaman doğru ve kamusal yarara yönelik olmasına bağlamaktadır. Devlet veya hükümler emretme ve buyurma yetkisini genel istemden almaktadır, emretme yetkisi de kendisinde toplanan kamu gücünün tezahüründen başka bir şey değildir.¹⁵ Egemen varlık eğer isterse yönetimi belli bir azınlığın eline de bırakabilir. Hatta egemen varlık yönetimi tek bir kişinin eline bırakabilir; bu da krallık veya monarşi olur. Egemen varlık basit ve tektir, elinde yasama yetkisinden başka bir yetki olmadığı için ancak yasalarla iş görür. Yasalar ise genel istemin istekleridir, bu sebeple egemen varlık ancak halkla bir araya geldiğinde iş görebilmektedir. Bu birliktelik ile hazırlanan yasa, ge-

¹² Hakyemez, 2004, 59.

¹³ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 175-177.

¹⁴ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınevi, Ankara 1993, s. 37-38.

¹⁵ Hakyemez, 2004, 27.

nel istemin kamuya bildirilmesinden başka bir şey değildir. Hükümet kurma işi ise yeni bir sözleşme yapmak değil, yasa yapmak anlamına gelmektedir. Yürütme gücünü elinde tutanlar, egemen varlık yani genel istem ile sözleşme yapmak hakkına sahip değildirler; onların görevi yönetim işini kabul edilerek egemen varlığa boyun eğmektir.¹⁶

Günümüzde bir insan toplumunda, fert ya da fertlerden oluşan bir grup, devlette cebir kullanma tekeline sahip olursa veya belli sınırlar içinde cebir kullanma tekeli söz konusu olursa, yani toplumda yönetenler ve yönetilenler arasında sürekli bir farklılaşma varsa, artık devletin o toplumda oluştuğu söylenebilir.¹⁷ Ayrıca egemenliğin ve devlet iktidarının kaynağı ortaya konmaya çalışılırken, iktidarın meşruiyetine de vurgu yapma ve bu meşruiyeti açıklama ihtiyacı duyulmaktadır. Monarşiler döneminde bile, egemenliğin kralda değil, krallıkta olduğu vurgulanmıştır.¹⁸ Egemenlik modern devletlerde de kişilerden ve kurumlardan soyutlanarak ele alınmıştır.¹⁹ Esasen egemenliğin ilk meşruluk nedenini, onun insan onurunda iç'e ve dış'a karşı korunmasında bulmamız gerekir. Egemenliği iç ve dış egemenlik olarak bölerek, kaynağının ve meşruluğunun açıklanması daha doğru olsa da, burada kavram iç egemenlik boyutuyla ele alınacaktır.

Egemenliği devlet içerisinde en üstün ve meşru güç olarak kabul ettiğimize göre, iç egemenliğin diğer siyasal iktidarların, iktidar sahibi gerçek ve tüzel kişilerin üzerinde olduğunu, bu siyasal organizasyonun, ülke içerisinde tüm vatandaşları, grupları ve kurumları bağlayıcı kararlar alabilen üstün emretme gücüne sahip otoriteyi ifade ettiğini de kabul etmemiz gerekir. Bu ifade özünde, egemenliğin devlet içindeki siyasi karar alma mekanizmasına sahip olduğunu anlatmaktadır. İç egemenlik, devlet iktidarının sınırsız ve en üstün, bölünmez olması gibi unsurları ihtiva ettiği gibi, aynı zamanda egemenlikten kaynaklanan devlet yetkilerini de kapsamaktadır. İç egemenliğe sahip olan devlet, meşruluğunu ve bu sayede üstün emretme gücünü kullanarak

¹⁶ Mehmet Akad / Bihterin Vural Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 125-126.

¹⁷ Güriz, 2007, 295.

¹⁸ Hakyemez, 2004, 27.

¹⁹ Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Kültürü Yapısının 'Nomos-Physis' (Toplum-Kültür-Doğa) Çevresinde Yedi Üçüzlü Bir Kurguyla Açıklama Şemasında Egemenliğin İrdelenmesi", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 125.

vatandaşlarına yükümlülükler getirebilmektedir. İç egemenlik sayesinde devlet meşruluğunu kullanarak, kendi hukuk düzenini kabul ettirmekte ve yürütmek imkânına sahip olmaktadır. Egemen devletin iç egemenliği, kendi siyasal toplumu tarafından kullanılan nihai ve mutlak bir otorite olarak kabul edilmektedir. İç egemenlikte devlet kendi ülkesinde mutlak ve meşru bir kamusal güce sahiptir. Egemenliğin sahibi aynı zamanda emirlerin de kaynağı durumundadır. İç egemenlik kavramında ayırt edici özellikleri şu şekilde özetlenebilir.

a. Egemenlik Bölünemez

Egemenlik belli bir kişiye sınıfa ve zümreye değil, bütün halinde topluma aittir. Günümüzde egemenliğin sahibi tüm toplumdur. Egemenlik bir toplumda tek üstün güç konumundadır ve ülke sınırları içerisinde başka bir otorite kabul etmez.²⁰ Bu ilkeye bir örnek vermek gerekirse, 1982 Anayasası'nın 6. maddesinde, egemenliğin kayıtsız ve şartsız millete ait olduğu belirtildikten sonra, Türk Milletinin egemenliği, Anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organları eli ile kullanacağı belirtilmiştir. Yani temsili demokrasilerde egemenlik bu şekilde, ayrı ayrı birimler aracılığıyla kullanılabilir, fakat bu egemenliğin devri anlamına gelmez. Egemenliğin bölünemez niteliği geçmiş yüzyıllarda da geçerli olmuştur.²¹

b. Egemenlik Mutlaktır

Egemenliğin mutlaklığı, hiçbir sınıra tabi olmaması anlamına gelir. Egemenlik, ifadesini oluşturmada, ifade etmede ve gerçekleştirilmede hiçbir sınıra tabi değildir. 20. yüzyılın başlarından itibaren egemenliğin mutlaklığı bir ölçüde geçerliliğini yitirmiştir. Örneğin, ileride de değinileceği gibi, uluslararası hukuk ile mutlak egemenliği bağdaştırmak mümkün değildir. İç hukuk açısından günümüzde, klasik egemenlik yerine sınırlı egemenlik anlayışına geçilmiştir. İnsan hakları ve hukuk devleti ilkelerinde yaşanan gelişmeler egemenliğin mutlaklığını değiştirmiştir.²²

²⁰ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi (Anayasa Hukukuna Giriş)*, Say Yayınları, Ankara 1990, s.14-15.

²¹ Karl Doehring, *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2002, s. 135.

²² Kemal Dal, *Anayasa Hukuku*, Alter Yayınları, Ankara 2006, s. 140.

c. Egemenlik Devredilemez

Egemenlik devlet kişiliğinin olmaz ise olmaz unsurudur. Egemenliğin devredilmesi durumunda devlet de yok olacaktır.²³ Burada egemenliğin devredilmez niteliği ile temsilciler aracılığıyla kullanılmasını birbirine karıştırmamak gerekir. Yukarıda da değinildiği gibi, egemenliğin temsili demokratik rejimlerde halk adına temsilciler aracılığıyla kullanılması bir zorunluluktur. Egemenliğin devri ile egemenlikten kaynaklanan yetkilerin devri farklı anlamlara gelmektedir. Egemenliğin devri ya da egemenlikten vazgeçilmesi, devlet tüzel kişiliğinin de ortadan kalkması sonucunu doğuracaktır.

d. Egemenlik Devlet İdaresindeki En Üstün Güçtür

Devlet içindeki en üstün emretme gücü egemen iradedir. En üstün güç olma devlet içindeki tüm kamu güçleri için geçerlidir. Yasa yapmada, yapılan yasayı uygulamada, idarede tek ve en üstün güçtür. Egemen iradeyi başka hiçbir irade, belirli bir şekilde davranmaya karar almayı zorlayamaz.²⁴ Egemen irade hiçbir yükümlülüğü olmayan, aksine hakları olan bir iradedir. Günümüzde ise, klasik egemenlik anlayışından sınırlı egemenlik anlayışına geçişle birlikte, egemen irade istediği her şeyi yapabilme hakkını kaybetmiştir. Egemen irade artık kural koyarken, koyduğu kuralları uygularken ve faaliyette bulunurken, hukuk devleti ilkesine, insan haklarına ve anayasaya uygun hareket etmek zorundadır.²⁵

e. Meşru Güç Kullanma Tekeline Sahiptir

Egemen gücün kullandığı güç onun egemen olmasından kaynaklanmaktadır. Güç kullanmaya karar vermede sadece kendisi yetkilidir. Bu aynı zamanda zor kullanmada, egemen gücün tekel hakkına da sahip olduğunu ifade eder.²⁶ Unutulmaması gereken, egemen gücün

²³ Hamza Eroğlu,, *Devletler Umumi Hukuku*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara 1979, s. 107.

²⁴ Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Kalite Matbaası, Ankara 1976, s. 181-182.

²⁵ Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 124.

²⁶ Kemal Dal, *Anayasa Hukuku (Temel İlkeler)*, Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, Ankara 1992, s. 15.

kullandığı yetkinin meşruluğudur. Egemen gücün zor kullanmada meşru yetkiye sahip olması, devleti yani egemeni diğer özel kişilerden ayırt eder. Buradaki meşruluk kaba güce yasallık kazandırmaktadır. Modern devletlerde devlet yetkilileri zor kullanırken, yasal sınırlar içinde hareket etmezlerse meşru zor kullanmaktan bahsedilemez.

Klasik egemenlik kavramının bu nitelikleri, federal devletleri açıklamada güçlük ile karşılaşmaktadır. Federal devlette bir merkezi devlet ve ona bağımlı olan üye devletler vardır. Yani federal devlet, tek yapılı devletten farklı olarak, yetkilerini ortaklaşa paylaştığı birçok başka devletten oluşmaktadır.²⁷ Bu açıdan egemenliğini bölüşümü ve paylaşımı, kullanımı, klasik egemenlik açısından karışıklık doğurmaktadır. Federal devlet dış ilişkiler bağlamında üniter devlet gibidir. Federe Devletlerin bu alanda yetkileri yoktur. Federal devlette devletin yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarının, hem ulusal (federal) hem de ulus-altı (federe) düzeyde kullanılması nedeni ile bölünmesi, klasik egemenlik anlayışı ile çelişir nitelikte kabul edilmektedir.²⁸ Federal devlette iç egemenlik konusunda birden çok güç ortaya çıkmaktadır; oysa klasik egemenlik açısından bakıldığında, bir devlette sadece tek bir egemen güç olmalıdır. Federal devlet sistemi klasik egemenlik anlayışıyla bağdaşmasa bile, gelinen aşamada, egemenliğin kazandığı yeni anlam ile bağdaşabilmektedir. Günümüzde federal devletler de egemen devlet statüsündedir.

İleride üzerinde durulacağı üzere, 20. yüzyıl başlarından itibaren tartışılmaya başlanan egemenlik kavramı, artık mutlak üstünlük, sınırsızlık, bölünmezlik gibi nitelikleriyle, günümüzün değişen ve gelişen devlet ve iktidar anlayışı karşısında anlaşılması zor hale gelmiştir.²⁹ Şu hususu gözden uzak tutmamamız gerekir ki, egemenlik kavramı meşrulukla birlikte ele alınırsa, mutlaka üzerinde durulması gereken iki kavram vardır; bu kavramlar katılım ve denetimdir.³⁰

²⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş (Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku)*, Ekin Yayınevi, Bursa 2008, s. 74-79.

²⁸ Hakyemez, 2004, 110 vd.

²⁹ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2006, s. 63.

³⁰ Mithat Sancar, "Değişen Egemenlik Sürecinde Meşruiyet Sorunu", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 166.

4. Ulusal İradenin Egemenliğe Yansıması

Rousseau'ya göre özü gereği oybirliği ile onama isteyen tek bir yasa vardır, o da toplum sözleşmesidir; çünkü toplum halinde birleşmek dünyanın en istenilen işidir.³¹ Düşünürü göre, toplum sözleşmesi yapıldığı zaman, bu sözleşmenin yapılmasına karşı çıkanlar olsa bile, muhalif irade sözleşmenin yapılmasına veya geçersiz olmasına engel olmaz. Sadece muhaliflerin sözleşmeye girmelerine engel olur. Sözleşme sonrası kurulan devlet sınırları içerisinde oturanlar ise toplum sözleşmesini onamış sayılırlar. Çoğunluğun oyu diğer yurttaşları da bağlar. Devletin bütün üyelerinin istemleri genel istemdir; üyeler bu istemin çatısı altında, hem yurttaş hem de özgür birer birey olurlar. Toplum sözleşmesine oy veren herkes bir anlamda düşüncesini açıklar, oyların hesaplanmasından sonra da genel istem ortaya çıkar. Bireyin düşüncesine aykırı bir sonuç ortaya çıkarsa, bu bireyin yanıldığını, kendi düşüncesinin genel istem olmadığını ortaya koyar. Genel istem daha sonra yasa ile dile getirilir. Rousseau'nun anlayışında hükümet, yani yönetim, bizzat yurttaşlar tarafından kullanılmalıdır. Çünkü halk egemenliği temsil edilemeyeceği gibi devredilemez de.³²

Ulusal iradenin egemenliği yansıması konusunda, 1789 Fransız devriminin ayrı bir önemi vardır. Bu egemenlik anlayışı devletin gücünün tamamen toplumdan geldiğini kabul ederek, "ulusal egemenlik" kavramını ön plana çıkarmıştır.³³ Günümüz ulus devleti de bir anlamda bu anlayışa dayanmaktadır. Ulus devlet, erkini ve egemenliğini ulus adına kullandığını iddia eden ve hükümranlığını bu gerekçeyle haklı gösteren bir siyasal iktidar türü haline gelmiştir. Gelinen aşamada egemenliğin halka ait olduğu kabul edilmektedir. Hatta halk egemenliği yerine çoğu zaman, milli irade terimi kullanılmakta ve bununla milli iradeye vurgu yapılmaya çalışılmaktadır.

Egemenliğin ulus niteliği, her zaman sınırsız ve keyfi biçimde davranma hakkı vermez. Egemenliğin iç hukuk anlamı, siyasal kontrolü ve düzeni sağlama işlevi görür. 1789 Fransız devriminden bu yana egemenliğin sahibi konusunda bir sorun yoktur, sorun egemenliğin

³¹ Rousseau, 2006, 102.

³² Rousseau, 2006, 102 vd.

³³ Tanilli, 1990, 35.

kullanılmasında yani iktidar noktasında ortaya çıkmaktadır. Egemenlik ulusa aittir, iktidar ise kayıtlı ve şartlı biçimde hükümet etme yetkisini, sahibi adına kullanma yetkisine sahiptir.

Temsili demokraside halk egemenliği anlayışına göre, egemen irade çoğunluğun iradesi olarak belirir. Halk egemenliği anlayışında egemenlik, toplumu oluşturan bireylere ayrı ayrı verilmiştir. Bireylerin her biri egemenlikte pay sahibidir. Halk egemenliği anlayışı hem genel oy ilkesine, hem de doğrudan demokrasi anlayışına uygundur.³⁴

İkinci tür egemenlik anlayışı ise ulus (millet) egemenliğidir. Burada manevi bir şahsiyet egemenliğin sahibi olarak ortaya çıkmaktadır. Ulus egemenliği anlayışında, halk egemenliği anlayışından farklı olarak egemenlik mutlaka temsilciler eliyle kullanılmaktadır. Burada ulus olarak nitelenen, geçmişi ve geleceği de kapsayan farazi bir topluluktur. Bu topluluk irade açıklamasını temsilcilere bırakır. Egemenliğin monarkın elinden alınması sürecinde ulus egemenliği anlayışı, burjuvazinin, toplumun diğer kesimlerini de yanına almakta, fakat iktidarı tek başına kullanmaya çalışmaktadır.³⁵

Dolayısıyla, ulus egemenliği anlayışına geçilirken, siyasal iktidar halkın bütününe değil, temsil sayesinde parlamentoya geçmiştir. Burjuvazinin çıkarları doğrultusunda ulus egemenliği anlayışı, egemenliği, geçmişte yaşamış, şu anda yaşayan ve gelecekte de yaşayacak olanların bütününe vermiştir. Egemenliğin kullanılmasını ise şu anda yaşayan kimselerin seçeceği temsilcilere bırakmıştır.³⁶ Bu ilkenin değeri hukuki olmaktan ziyade siyasaldır.

Günümüzde siyasal iktidarlar çoğunluğun iradesini, "*ulusal irade*" biçiminde ve kasıtlı olarak kullanmaktadırlar. Ulus egemenliği anlayışı, parlamenter sistemin uygulanmasında ve siyasal partilerin siyasi hayatta birinci sınıfa çıkmasıyla anlamını kaybetmiştir. Parti disiplini sayesinde, ulusal irade siyasal iktidarı elinde tutan parti ya da üst yöneticilerinin, liderlerin iradesine dönüşebilmektedir. Siyasal partiler kendi içyapılarında kuvvetli ve oligarşik eğilimler gösterebilirler.³⁷

³⁴ Hakyemez, 2004, 71 vd.

³⁵ Mustafa Koçak, *Devlet ve Egemenlik*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006, s. 111-114.

³⁶ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul 2006, s. 94-98.

³⁷ Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 163.

Halk egemenliği, bireylerin iradelerinin toplamı olduğu için, bölünebilir nitelikte ve somut olmasına rağmen, ulus egemenliği soyuttur ve bölünemez. Halk geçmişi ve geleceği olmayan bir kalabalık iken, ulus kendisini oluşturanlardan çok daha farklı bir şahsiyettir.³⁸

Ulusal iradenin egemenliği yansımaları kavramı ile birlikte, temsili rejimler üzerinde de incelemeler başlamıştır. Bu çalışmalarla birlikte, her temsili rejimin demokratik olmayacağı, demokratik olabilmesi için, halkın iradesinin özgürce temsilciler aracılığıyla yansıtılması ve bu süreçte temsilcilerin tam bir serbestlik içinde belirlenmesi gerektiği anlaşılmıştır.³⁹ Aksi halde, halk ya da ulus egemenliğindeki temsil aracılığı ile diktatörler bile, kendi yönetimlerini demokratik ve meşru bir görünüme sokabilirler. Günümüzde egemenliğin temsili yolunda en çok kullanılan yöntem seçimdir. Temsili demokrasi ancak özgür ve adil bir seçimle hayata geçirilebilir. Ulus egemenliği anlayışında temsil artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Temsilcilerden başka kimse ulus adına hareket edemez. Egemenliğin sahibi halk olmakla birlikte, kullanımı noktasında karşımıza farklı yöntemler çıkmaktadır. Bu farklı yollar kimi zaman siyasal tercihten, kimi zaman ise zorunluluktan kaynaklanır. Genel olarak egemenliğin kullanılmasına bakacak olursak;

a. Doğrudan Demokrasi

Doğrudan demokrasi anlayışında, egemenliğin kullanıcısı da sahibi de halktır. Doğrudan demokrasi en ideal demokrasi olarak adedilmektedir. Doğrudan demokraside, egemenliğin kullanılması noktasında temsilciler yoktur. Bu biçimdeki demokrasi anlayışları halk egemenliği anlayışına uygundur. Yönetim bizzat yurttaşlar tarafından gerçekleştirildiği için halk egemenliği devretmemektedir.⁴⁰ Bu demokrasi anlayışı uygulama zorluğundan dolayı, dünyanın hiçbir yerinde saf olarak uygulanamaz. Günümüz toplumlarında nüfusun kalabalık olmasında dolayı, zorunlu olarak temsili demokrasiye geçilmiştir.

³⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, İstanbul 2006, s. 197-198.

³⁹ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 203-210.

⁴⁰ A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998, s. 71.

b. Temsili Demokrasi

Halk egemenliği günümüzde temsile dayanan egemenlik haline dönüşmüştür. Halkın kendisi yönetimde bulunmaz, seçtiği temsilciler aracılığıyla yönetime katılır. Seçilen bu kişiler bir anlamda egemenliği kullanacak olan devlet organlarını oluştururlar.⁴¹ Her temsili rejim demokratik olmayabilir, temsili rejimin demokratik olması için halkın iradesinin demokratik biçimde belirlenmesi gerekir. Günümüzde egemenliğin temsili seçim ile yapılmaktadır. Özgür ve adil bir seçim demokrasinin özünü oluşturur.⁴² Egemenliğin sahibi olan halk ya da ulus, egemenliği seçtiği temsilciler aracılığıyla kullanır. Ulus egemenliği anlayışında temsil bir zorunluluktur. Temsilciler dışında kimse ulus adına hareket edemez. Temsili demokraside ulusun temsilcileri ile halk arasındaki ilişkinin nasıl ve hangi boyutlarda olacağı aşılması gereken bir sorundur. Bu konuda iki farklı vekâlet vardır, birincisi temsili vekâlet, öteki ise emredici vekâlettir. Emredici vekâlette, egemenliği halk adına kullanan temsilciler, temsil ettikleri kişilerin emir talep ve şikâyetleri ile bağlıdırlar. Vekâlet bu sebeple bağlayıcıdır. Bazı durumlarda temsilci sınırlı olarak hareket etmek zorunda olduğu için iş göremez hale gelebilir.⁴³ Bu aşamada temsili vekâlet devreye girer. Temsili vekâletin gelişmesinde, burjuvazinin güçlenerek siyasal iktidarı ele geçirmesi önemli bir rol oynamıştır. Temsili vekâlet anlayışı karşımıza ulus egemenliğinde çıkar. Bu egemenlik anlayışında ulus soyut bir bütündür ve sahip olduğu egemenliği ancak temsilciler aracılığıyla kullanır. Temsili vekâlette temsilciler, kendilerini seçen temsilcilerden bağımsız olarak hareket ederler. Temsilcileri seçenler onlara emir ve direktif veremezler; temsili vekâlet anlayışında temsilcilerin amacı, ulusu temsil ederek genel yararı ortaya çıkarmaktır. Bu anlayışta oy vermek hak değil bir ödevdir. Seçimle gelen temsilciler azmedilemezler; çünkü temsilci ile seçmen arasında bir vekâlet ilişkisi yoktur.⁴⁴ Günümüzde temsili demokrasiler, siyasi partilerin işlevlerini anlamadan doğru biçimde açıklanamaz.⁴⁵

⁴¹ Gözübüyük, 1998, 72 vd.

⁴² A. Dahl Robert, *Demokrasi Üstüne*, (Çev. Betül Kadioğlu), Phoenix Yayınevi, İstanbul 2001, s. 40-42.

⁴³ Gözler, 2008, 118 vd.

⁴⁴ Gözler, 2008, 120.

⁴⁵ Özbudun, 1979, 1.

c. Yarı Doğrudan Demokrasi

Bu demokrasi anlayışında da egemenliğin kullanılması, kural olarak temsilcilere verilmiştir. Fakat halk, ancak bazı durumlarda bu yetkiyi elinde bulundurmaktadır. Yarı doğrudan demokrasi türünde, egemenliğin kullanılması halk ile temsilciler arasında paylaşılmıştır. Bu demokrasi uygulamasında yaygın olarak referandum, halk girişimi ve halk vetosu yöntemleri kullanılır. Referandumda halk, egemenliğin sahibi olarak bir yasa kuralını kabul edip etmediğine karar verir. Halk girişimi ile egemenliğin sahibi olan halk, belli sayıda imza toplayarak yasama organını kanun çıkarmak üzere harekete geçirebilir.⁴⁶ Yarı doğrudan demokrasilerde kullanılan bir başka araç halk vetosudur. Halk vetosu ile halk, yasama organı tarafından çıkarılan fakat kendisinin beğenmediği yasanın yürürlüğe girmesini engelleme yetkisine sahip olmaktadır. Günümüzde bu yöntemlerin en yaygını referandumdur.⁴⁷ Yarı doğrudan demokrasi anlayışı sadece halk egemenliği anlayışında karşımıza çıkmaktadır. Ulus egemenliğinde temsil zorunlu olduğu için, yarı doğrudan demokrasi uygulamalarına gidilmez. Yarı doğrudan demokrasi anlayışının en önemli yararı, egemenliğin sahibi olan halkın, temsilcilerin aldığı kararlar üzerinde kontrol sağlamasıdır.

5. Küreselleşme Sürecinde Ulusal İrade Anlayışındaki Değişimler

Küreselleşme teriminden, uluslararası alanda yoğun biçimde yaşanan ilişkiler süreci ve bunların nitelikleri anlaşılmaktadır. Küreselleşme, devletlerin birbirleri ile olan ilişkileri arttıkça gündeme gelmiştir. Özellikle ekonomik etkinliklerin uluslararası boyut kazanması ile birlikte küreselleşme, tüm dünyaya yayılan bir ilişkiler ağı oluşturmuştur.⁴⁸ Küreselleşmenin teknolojik, siyasal, kültürel boyutları da mevcuttur. Biz burada küreselleşmenin egemenlik ile olan ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

Küreselleşme kavramı, terminoloji ve anlam olarak, egemenliği sarsan bir niteliği içinde taşımaktadır. Artık egemen devletin iç iliş-

⁴⁶ Teziç, 2006, 232 vd.

⁴⁷ Cem Eroğul, *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 219.

⁴⁸ Hakyemez, 2004, 200 vd.

kilerine, girdiği uluslararası taahhüdün sonucu olarak müdahale edilebilmektedir. Böyle bir durumda egemenlik sona ermemekte, fakat önemini yitirmektedir. Günümüzde ulus devletler kendi rızaları ile uluslararası taahhütlere girmektedir. Bu durum da, iç hukukta insan hakları ve hukuk devleti ile kısıtlı olan devletin egemenliğine, uluslararası anlamda yeni bir sınırlama getirmektedir. Geline bu aşamada egemenliğin, mutlak niteliğini kaybetmiş olduğu söylenebilir.⁴⁹

Uluslararası boyutta devlet egemenliğinin tek başına kullanılmaması, gönüllü uluslararası işbirliğini beraberinde getirmesi sebebiyle, “uzlaşmacı egemenlik” anlayışı doğmuştur. Çünkü bu boyutta egemenlik, artık hükümetler ile uluslararası örgütler arasında kullanılmaktadır. Küreselleşme ile birlikte, devletler uluslararası taahhütlerin sonucu olarak teknolojik, kültürel, ekonomik ve hatta hukuk alanında birbirlerine yakınlaştıklarından, sınırlar eski önemlerini yitirmiştir.⁵⁰ Ancak buradan, küreselleşmenin ulus devleti ortadan kaldırdığı sonucu da çıkarılmamalıdır.

Küreselleşme, ulus devleti ve egemenliği bir ölçüde daraltsa da, ulus devletlerin egemen olma nitelikleri devam etmektedir. Küreselleşmenin aktif bir unsuru haline gelebilmek için, uluslararası alanda hem aktif biçimde katılan, hem de denetleyen konumunda olmak gerekmektedir. Devletler, küreselleşme sürecinin çok yoğun olduğu bir ortamda bile, dış ilişkilerden kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde, egemenlik haklarından taviz vermemeye önem göstermektedir.⁵¹ Ulus devlet, egemenlikte olduğu gibi gücünü bir ölçüde yitirse de, hukukun kaynağı ve üreticisi olma işlevini devam ettirmektedir.

Küreselleşme sürecinde tüm devletler eşit değildir. Ekonomik açıdan güçlü devletler, küreselleşme ortamından en karlı çıkanlar olmaktadır. Küreselleşme, ulusal devletin geleneksel fonksiyonunda “bütünleşme” ve “parçalanma” olmak üzere iki önemli değişim meydana getirmiştir. Bütünleşme süreci, ekonomik, teknolojik değişim ve gelişim anlamında bütünleşmeyi, parçalanma süreci ise ulus devletler

⁴⁹ Kapani, 1998, 59.

⁵⁰ Koçak, 2006, 265 vd.

⁵¹ Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk (Temel Belgeler- Örnek Kararlar)*, Beta Yayınevi, İstanbul 2000, s. 7.

içerisinde bölge yönetimlerine, bölgesel ekonomilere daha fazla yetki vermeyi amaçlamaktadır. Küreselleşmenin açık etkisinin görüldüğü insan hakları alanında, evrensel insan hakları rejimi, kültürel veya siyasi nitelikli insan topluluklarının hayatta kalmasına elverişli ortam hazırlamaktadır. Küreselleşmenin egemenliğe ve ulus devlete yönelik aşındırıcı etkileri göz önüne alındığında, ulus devlet artık bir coğrafi yerleşim alanı içindeki, ekonomik ve siyasi faaliyetleri kontrol etmedeki mutlak gücünü yitirmiş durumdadır. Bu artık devletin, ülkesel sınırları içinde egemenlikten kaynaklanan yetkilerini istediği gibi sınırsızca kullanamayacağı anlamına gelir.⁵² Küreselleşmenin günümüzde emperyalizmin yeni bir biçimi olduğu, gelişmiş ülkelerin Yirminci Yüzyıl kapitalizminin görüntüsünü maskeleyen ve az gelişmiş yoksul ülkeleri sömürmek için bilgi toplumu, sınırların kalkması, özelleştirme gibi sloganları kullanılabileceği de savunulmaktadır.⁵³

Sonuç olarak küreselleşme süreci, ulus devlet ile birlikte başlamış ve halen ulus devlet ile birlikte yaşamaktadır. Bu sürecin, egemenlikten kaynaklanan yetkileri aşındırıcı bir etkisi olmuştur; fakat egemenlik ortadan kalkmamıştır. Küreselleşme, egemenliğin ülkesel sınırları içerisindeki önemini etkilemiştir. Hem ulus devlet, hem de egemenlik kavramları varlıklarını bir arada sürdürmekte ve ülke sınırları içindeki önemlerini korumaktadırlar. Küreselleşme insan hakları açısından da, devlet yetkilerini zayıflatmış ve devlet karşısında bireyin konumunu güçlendirmiştir.⁵⁴

II. HUKUK DEVLETİ

Hukuk devleti ilkesinin gelişimi, egemenliğin sınırlanmasında çok önemli bir role sahip olmuştur. Ancak sınırlı egemenliğe geçişte, kuvvetler ayrılığının fonksiyonu da göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde, hukuk devleti başlığı altında kuvvetler ayrılığına da değinilecektir.

⁵² Akad / Dinçkol, 2006, 195 vd.

⁵³ Adnan Güriz, *Kapitalist İdeoloji Üzerine Bir İnceleme*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1995, s. 262.

⁵⁴ Cem Eroğul, "Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına ve Anayasa Yargısına Etkileri", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 211.

1. Hukuk Devleti Kavramı

Hukuk devleti ilkesi, bütün uygar demokratik rejimlerin temel özelliklerinden biridir. Bu kavram, vatandaşların hukuki güvenlik içinde bulunmaları yanında, devletin eylem ve işlemlerinde hukuk kurallarına uygun davranmak zorunda olduğunu anlatır.⁵⁵ İnsan hakları ve hukuk devleti düşüncesi, kültürlerle ve çatışan dünya görüşlerine ortak bir hedef olarak yaygın biçimde nüfus etmektedir. Dünyanın tüm insanları, kendi toplum sistemlerinin sağladığından daha nitelikli özgürlük ve güvenlik düşleyebilmektedir. Hukuk devletinin siyasal ve toplumsal koşulları, birer model olarak çeşitli toplumlara yayılmaktadır. Bu tip toplum modellerine kavuşmuş ülkeler, diğer toplumlar karşısında üstün bir konumda yer almaktadırlar.⁵⁶ Hukuk dilinde "hukuk devleti" deyiimi, devletin kendisini hukuk kurallarıyla bağlı saymadığı "polis devleti" kavramının karşıtı olarak kullanılmaktadır.⁵⁷ Vatandaşların devlete yani egemen güce güvenmeleri, demokrasi içerisinde ve kendi kişiliklerini korkusuzca geliştirebilmeleri, ancak gerçek anlamda bir hukuk devletinin olması halinde mümkündür.

Hukuk devleti ilkesi ilk olarak, devletin işlemlerini yerine getirirken hukuk kurallarına bağlı olması gerektiğini ifade eder. Hukuk kurallarına bağlılığı sağlayacak mekanizma ise, devletin eylem ve işlemlerinin yargı denetimi altında bulunmasıdır. Bunun sonucu olarak da, yürütme ve yürütme işlemlerinin yargı denetimi altında bulunması akla gelir.⁵⁸ Hukuk devleti kavramı diğer dillerde, hukukun üstünlüğü biçiminde yer almıştır. Bu terimle de anlatılmak istenen, devlet düzeninin hukuk üzerine kurulu olması, devletin hukuk tarafından yönetilmesi, eylem ve işlemlerinin yargı denetimine açık olmasıdır. Hukuk devleti ilkesinin mücadelesinin yapıldığı geçen yüzyıllarda, yürütme organı genellikle kral ve onun bakanlarından oluştuğu için, bu dönemlerde kişi haklarına karşı saldırının, ancak yürütme organından gelebileceği, dolayısıyla vatandaşların hukuki güvenliğinin

⁵⁵ Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya 2000, s. 68.

⁵⁶ Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1996, s. 148.

⁵⁷ Metin Günday, *İdare Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 2004, s. 25.

⁵⁸ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1992, s. 245-258.

sağlanabilmesi için yürütme organını hukukla bağlamanın gerekli ve yeter olduğu düşünülmüştür.⁵⁹ Kişi haklarının, milli iradeden doğan yasama organına karşı da korunması gerektiği düşüncesi ise, tarihsel bakımdan daha sonraları ortaya çıkan ve benimsenen bir görüş olmuştur.⁶⁰ Yasama organının yargısal denetimi, bazı demokratik ülkelerde henüz kabul edilmemiş olduğu halde, yürütmenin yargısal denetimi hemen hemen bütün demokratik ülkelerde yerleşmiş bir kuraldır.⁶¹ Hukuk devletinin başlıca varlık şartları şu şekilde sıralanabilir.

a. Yürütme İşlemlerinin Yargısal Denetimi

Yürütme organının eylem ve işlemlerinin yargısal denetimi konusunda iki sistem vardır. Bunlardan ilki, denetimi genel yargı organlarına bırakan ve özellikle Anglo-Sakson ülkelerinde uygulanan, adli idare veya yargı birliği sistemidir. Bu sistemde genel mahkeme niteliğinde olan yargı organı, devletle fert arasındaki hukuki uyumsuzlukları, tıpkı fertler arasındaki hukuki uyumsuzluklar gibi çözmektedir. İkinci sistemde ise, yürütmenin eylem ve işlemlerinden doğan hukuki ihtilafların çözümü, genel mahkemelere değil, idare mahkemelerine bırakılmıştır. İdari yargı adı verilen bu sistem, Fransa'da doğmuş ve oradan diğer Kara Avrupası ülkelerine yayılmıştır.⁶²

Hukuk devleti ilkesi açısından, gerekse adli idare, gerek idari yargı sistemleri benimsenmiş olsun, anılan ilkenin gerçekleşmesi için önemli olan, yürütmenin eylem ve işlemlerinin bağımsız yargı organlarıca denetlenmesidir. Bu denetim sağlandıktan sonra, denetimi yapan mahkemenin genel mahkeme veya idare mahkemesi olması, hukuk devleti açısından önem taşımaz. Nitekim hukuk devleti, adli idareyi benimseyen Anglo-Sakson ülkelerinde olduğu kadar, idari yargıyı benimseyen Kara Avrupası ülkelerinde de mevcuttur.⁶³ Bununla birlik-

⁵⁹ Koçak, 2006, 129.

⁶⁰ Artun Ünsal, *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1989, s. 29.

⁶¹ Yılmaz Aliefendioğlu, *Anayasa Yargısı*, Yetkin Yayınevi, Ankara 1997, s. 37-38.

⁶² Kemal Gözler, *İdare Hukukuna Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa 2008, s. 303.

⁶³ Metin Yüksel, "Avrupa Birliği'nde Hukuk Devletinin Unsurları", *Hukuk Devleti - Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, Adres Yayınları, Ankara 2008, s. 579-581.

te, hangi denetim sistemi benimsenmiş olursa olsun, yürütmenin bazı eylem ve işlemleri, çeşitli yollarla yargı denetimi dışında bırakılmışsa, hukuk devleti ilkesinin zedelenmiş olduğu sonucuna ulaşmamız gerekir. Hukuka uygun olmayan bir idari işlemin, ne gerekçe ile olursa olsun yargı denetimi dışında bırakılması, hukuk devleti ilkesi ile bağdaştırılamaz. İdari yargının mahiyetinden doğan sınırlar içinde, idari yargının hukuka uygunluk denetimi yapma yetkisini sınırlayıcı herhangi bir kural, hukuk devleti anlayışına aykırı olacaktır.⁶⁴

b. Yasama İşlemlerinin Yargısal Denetimi

Yürütme işlemlerinin yargısal denetimi, hukuk devletinin temel ilkelerinden biri olsa da, hukukun üstünlüğünü ve vatandaşların hukuki güvenliğini sağlamaya yetmez. Çünkü, yürütme işlemlerinin yargısal denetimi sonuç olarak, yürütme işlemlerinin kanunlara uygunluğunu sağlayabilecektir. Kanunların kendisi anayasaya aykırı olduğu zaman, kişilerin temel hak ve özgürlükleri nasıl korunacaktır? Hukuk devletinin tam olarak hayata geçirilmesi için, yasama organının işlemlerinin de anayasaya uygunluğunun yargı organlarınca denetlenebilmesi gerekir.⁶⁵

c. Yargı Bağımsızlığı ve Kanuni Hâkim Güvencesi

Hukuk devletinin en önemli unsurlarından biri de, yargı bağımsızlığıdır. Eğer yürütme veya yasama işlemlerinin hukuka uygunluğunu denetleyecek olan organlar, yürütme ve yasama organları karşısında tam bir bağımsızlığa sahip değillerse, yargı denetiminden beklenen yarar ortadan kalkmış ve yapılan denetimlerin hiçbir anlamı kalmamış olacaktır. Yargı bağımsızlığı o kadar önemlidir ki, genelde anayasalarda düzenlenir. Hukuk devletinde hâkimlerin, yürütme ve yasama organına bağlı olmadan, onlardan müstakil olarak ve etkilenmeden görev yapabilmeleri gerekir.

Mahkemelerin yargılama erkini yerine getiren organ olarak bağımsızlıkları, ancak yargı fonksiyonunu yerine getiren hâkimlerin güvenceli ve teminatlı bir statüye sahip olmaları, herhangi bir baskı ve tehditle karşılaşmaksızın görevlerini serbestlik ve tarafsızlık içinde yerine

⁶⁴ Yüksel, 2008, 302.

⁶⁵ Hasan Tunç, *Karşılaştırmalı Anayasa Yargısı (Denetimi Kapsamı ve Organları)*, Yetkin Yayınları, Ankara 1997, s. 17.

getirebilmeleri ile sağlanır. Hâkimlik teminatının en önemli unsuru hâkimlerin azlolunamamalarıdır. Hâkimlik teminatı sadece hâkimlerin azlolunamamaları ile sağlanamaz. Eğer yürütme ve yasama organları, azil dışında başka yollardan, bir hâkimin mesleki hayatı veya özlük hakları üzerinde etkili olabiliyorsa teminat gene sağlanmış olamaz. Yargı bağımsızlığı ve unsurları güvence altına alınmamış olan sistemlerde, gerçek anlamda bir hukuk devletinden söz etmeye imkân yoktur.

Kanuni hâkim güvencesi de hukuk devletinin varlık şartlarından biridir. Bu ilke, kimsenin doğal hâkiminden başka bir merci önüne çıkarılmayacağını, kişiyi doğal hâkiminden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamayacağını ifade eder. Kısaca doğal yargı ilkesi, uyuşmazlığı yargılayacak olan mahkemenin, o uyuşmazlığın doğmasından önce kanunen belli olmasıdır. Bu suretle davanın, uyuşmazlıktan sonra çıkarılacak bir kanunla oluşturulan bir mahkeme önüne getirilmesi yasaklanmakta, yani kişiye yahut olaya göre mahkeme kurma imkânı ortadan kaldırılmaktadır.

d. Ceza Sorumluluğunun İlkeleri ve Hukukun Genel İlkelerine Bağlılık

Hukuk devletinin tam olarak gerçekleşmesi için, suç ve cezalara ilişkin bazı önemli unsurların da belirlenmesi gerekir. Bunlara bir anlamda ceza yargısının genel ilkeleri de denir. Bu ilkelere göre genel olarak, "kimse işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez. Ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur. Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılamaz. Hiç kimse kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayıcı bir beyanda bulunmaya ve bu yolda delil göstermeye zorlanamaz. Ceza sorumluluğu şahsidir. Genel müsadere cezası verilemez. Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez" şeklinde sıralanabilir.⁶⁶ Bu ilkeler, ceza yargısı ve hukuku ile ilgili olsalar da, hukuk devletinde mutlaka olması gereken başlıca ilkelerdir.

⁶⁶ Timur Demirbaş, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2006, s. 112-121; Sedat Bakıcı, *Ceza Hukuku Genel Hükümleri*, Adalet Yayınevi, Ankara 2007, s. 12, 16-21, 26, 42.

2. Kuvvetler Ayrılığı

Siyasal düşünce tarihinde Montesquie'nun adıyla anılan erkler ayrılığı teorisi, 1789 Amerikan ve 1791 Fransız Anayasalarından başlayarak pek çok pozitif hukuk belgesinde yer almıştır. Aslında bu teori hukuksal olmaktan çok siyasal bir nitelik taşımaktadır. Montesquie'nun kuvvetler ayrılığını savunması, bunu kişi hak ve özgürlüklerinin güvencesi olarak görmesinden ileri gelmektedir. Düşünüre göre, üç kuvvetin de aynı elde toplanması istibdada yol açar.⁶⁷ Fakat şunu belirtmeliyiz ki Montesquieu, yargıyı diğer iki kuvvet ve yürütme ve yasama karşısında zayıf bir konuma oturtmuş, hatta yargının bir iktidar dahi sayılmaması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁸ Buna rağmen güçler ayrılığı ilkesi, yönetenlerin yurttaşlar üzerinde totaliter egemenlik kurmalarını önleyen en iyi yollardan birisi olarak gösterilmekle beraber, bu sınırlamanın olması gerekip gerekmediği de tartışma konusudur.⁶⁹ Günümüzde kuvvetler ayrılığı deyimini kullanılırken, pozitif hukuk verilerine göre kastedilen gerçekte fonksiyonlar ayrılığıdır. Devlet iktidarının çeşitli fonksiyonlarının, aralarında işbirliği bulunan değişik organlarca yerine getirilmesidir. Burada fonksiyon teriminden, devletin maddi anlamdaki fonksiyonlarını değil, hukuki anlamdaki fonksiyonlarını anlamamız gerekir; yani devletin hukuki sonuç doğuran faaliyetleri onun hukuki fonksiyonlarıdır. Devletin hukuki fonksiyonları ise yasama yürütme ve yargı olarak üçe ayrılır. Maddi kriter, devletin hukuki fonksiyonlarının tasnifini, bu fonksiyonların ifasında başvurulan işlemlerin hukuki mahiyetine dayandırmaktadır. Buna göre hukuki işlemler, maddi mahiyetlerine göre kural işlem, sübjektif işlem ve yargı işlemi olmak üzere üçe ayrılırlar. Bu üç tür işlemten her birinin yapılması, devletin üç hukuki fonksiyonundan birini meydana getirir. Devlet fonksiyonlarını şekli ve organik bakımdan tasnif eden görüş ise, devletin fonksiyonları ve bu fonksiyonların ifa aracı olan hukuki işlemleri, bu işlemleri yapan organa ve yapılış şekillerine göre tasnif etmektedir.⁷⁰ Kuvvetler ayrılığı ilkesi siyasal iktidarın mutlaklığına ve sınırsızlığına karşı, bireyin devlete karşı daha güvenli bir konuma sahip

⁶⁷ Kapani, 1993, 285.

⁶⁸ Mehmet Emin Akgül, "Kuvvetler Ayrılığı İlkesinin Dönüşümü ve Günümüz Demokratik Rejimlerindeki Anlamı", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 68, Sayı: 2010/4, s. 84-85.

⁶⁹ Maurice Duverger, *Siyasal Rejimler*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1986, s. 56.

⁷⁰ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2010, s. 188-191.

olmasını ve hukuk devletini gerçekleştirmeyi amaçlar. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, mutlak monarşinin doğuracağı sakıncaları, devletin fonksiyonlarını birbirinden ayırıp, kullanımlarını farklı ellere vererek ortadan kaldırmaya çalışır. Klasik egemenlik anlayışı, devlet yetkilerinin tek bir merkezde toplandığı, mutlak monarşilere geçişin hukuksal ve siyasal temelini oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak parçalanmışlığı önlemek için bölünmezlik niteliği öngörülmüştür. Bu durum, mutlak monarşinin baskıcı düzeninden liberal demokratik rejimlere geçerken aşılmış ve güçler ayrılığı ilkesi gündeme gelmiştir.⁷¹ Bu durum klasik egemenlik anlayışından sapma demektir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi ile birlikte ortaya çıkan egemenliğin sınırlı anlamı, bireyin önemini vurgulamakta ve kişi hak ve özgürlüklerini daha koruyucu niteliğe sahip olmaktadır. Birey adına egemenliği kullanan siyasal iktidar, kuvvetler ayrılığı sebebiyle, bireyin özgürlüğünü daha çok garanti altına almak zorundadır. Kuvvetler ayrılığı ile birlikte artık egemen olarak davranacak tek bir organ yoktur; çeşitli organlara belli konularda karar verme yetkisi tanınmıştır. Devlet iktidarının ve yetkilerinin bölünmesi, farklı yetkiyi kullananların sadece kendi alanlarında etkin olmalarına yol açmaktadır. Bu sayede, egemenliğin asıl sahibi olan bireyin hakları korunmaya çalışılmaktadır. Şüphesiz ki kuvvetler ayrılığının derecesi, anayasa hükümlerinden çok, parti sistemlerine de bağlıdır. Örneğin anayasalar açık bir ayrılığı öngörmüş olsa bile, tek parti sistemi kuvvetlerin sıkı biçimde bir araya toplanmasına yol açabilir.⁷²

III. SINIRLI EGEMENLİK

İnsanlar arasında barış ve güveni sağlamak, onların özgürlüklerini korumak amacıyla, yöneten yönetilen ilişkisinin çok net bir biçimde kendisini gösterdiği bir mekanizma olan devlet, bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır.⁷³ Uyulması zorunlu tasarruflarda bulunma yetkisi ve imkânını devlete kazandıran bir kavram olarak ise egemenlik ortaya çıkmaktadır. Egemenlik modern devletin ortaya çıkmasıyla gündeme gelmiş ve uzun süre krala özgülenmiştir. Hem dünyevi olan, hem de yüceltilen bir şeyin ise mutlaka sınırlanması gerektiği, zaman içerisinde insanoğlu tarafından anayasacılık hareketleri ile birlikte ileri

⁷¹ Akgül, 2010, 85.

⁷² Maurice Duverger, *Siyasal Partiler*, Çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 502.

⁷³ Öztekin, 2007, 29.

sürülmüştür.⁷⁴ Burjuvazinin etkisiyle egemenlik, demokratik nitelik kazanarak tüm topluma geçmiştir. Bu mutlak yetkinin zaman içerisinde belirli sınırlar içerisinde kullanılabileceği kabul edilmiş ve sınırlı egemenlik anlayışı ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Çağdaş insan hakları doktrini, özünde kişiyi kendi devletine karşı korumak amacıyla ortaya konulmuş ve eğer insan hakları korunacaksa, önce insan üzerinde en etkin egemen güç olan kendi devletin denetlenmesi gerektiği görüşünden hareket edilmiştir.⁷⁶

Kamu hürriyetlerinin bulunmadığı bir yerde çoğulcu demokrasi-den söz edilemez.⁷⁷ Liberal çoğulcu demokrasilerde, özellikle azınlıkta kalanların çoğunluğun baskısına karşı korunabilmeleri için, kamu hürriyetleri oldukça geniş bir biçimde güvence altına alınmalı ve devlet tarafından korunmalıdır.⁷⁸ Aslında egemenliğin sınırlanması iktidarın doğasından kaynaklanmaktadır. Her iktidar kurumu gibi devlet iktidarının da iç ve dış sınırları vardır. İç politikada devlet, kuvvetli, ekonomik, askeri ve dini örgütlerin, menfaat gruplarının istediklerini yapmak zorunda kalır. Dış politikada ise, milletlerarası ilişkilerde en kuvvetli devlet bile iktidarının, siyasal, doğal, kültürel ve hukuki sınırları olduğunu bilerek kendini sınırlamak zorunda kalır.⁷⁹

1. Egemenliğin Kullanılmasının Sınırlandırılması Açısından Demokrasi

a. Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı

Çoğunlukçu demokrasi anlayışına göre demokrasi, halk çoğunluğunun kayıtsız ve şartsız iradesine dayanan bir rejimdir. Halk ço-

⁷⁴ Harry Eckstein, "Devlet 'Bilimi' Üzerine", *Devlet ve Hukuk Üzerine Yazılar*, Çev. Mehmet Turhan, Gündoğan Yayınları, Ankara (tarihsiz), s. 58.

⁷⁵ Öztekin, 2007, 45.

⁷⁶ Mehmet Turhan, "Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 226.

⁷⁷ Sadurski Wojciech, *İfade Özgürlüğü ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara 2002, s. 22.

⁷⁸ Yusuf Şevki Hakyemez, *Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası*, Seçkin Yayınları, Ankara 2000, s. 41.

⁷⁹ Daver, 1976, 167.

ğunluğunun iradesi belli bir oranda tecelli ettikten sonra, artık bu çoğunluk iradesinin karşısına çıkacak sınırlayıcı bir güç olamaz, aksi halde gerçek halk iradesinin gerçekleşmesi engellenmiş olur. Bu görüşün altında, Rousseau'nun azınlığın iradesini de kapsayan genel irade görüşü ve çoğunluğun daima haklı olduğunu savunan görüşler yatmaktadır.⁸⁰ Sayı üstünlüğü rejimi olarak ortaya çıkan çoğunlukçu demokrasi anlayışında, kamusal, kişiye bağlı temel hak ve hürriyetlerin yeri olamaz. Dolayısıyla egemenliğin de sınırlandırılması söz konusu değildir.

b. Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı

Bu demokrasi anlayışında da, yönetim çoğunluğun iradesine dayanmaktadır. Ancak burada yönetim, çoğunlukçu demokrasi anlayışındaki gibi her istediğini yapabilen sınırsız bir güce sahip değildir. Çoğunlukçu demokrasi anlayışında, azınlığa çoğunluk haline geçebilme imkânı tanındığı için, bu hak beraberinde kişiye bağlı temel hak ve hürriyetleri de getirir.⁸¹ Azınlık, karar alma mekanizmalarına dâhil olabilmeye ve etkileyebilme olanağını sahiptir. Artık toplum yönetiminde çoğunluğun iradesi, yani egemen gücün kişilerin temel hak ve özgürlükleri ile sınırlı olması söz konusudur.

2. Hukuk Devleti İlkesi, Kuvvetler Ayrılığı ve Ulusal İrade

Rousseau'ya göre egemen varlık, yurttaşları topluluğa yararlı olmayan hiçbir işe zorlayamaz hatta böyle bir şeyi isteyemez. Egemen varlık ne denli kutsal, dokunulmaz ve mutlak olursa olsun genel sözleşmenin sınırlarını aşamaz. Egemen varlık yine, yurttaşlardan birini, ötekenden daha fazla yük altına sokma yetkisine sahip değildir.⁸²

Teorik düzeyde Bodin, Hobbes ve Rousseau'nun geliştirdiği ve 1789 devrimi ile hayat bulan klasik egemenlik anlayışı, modern devletin gelişimi ile ciddi eleştirilere uğramaya başlamıştır. Klasik ege-

⁸⁰ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler (Siyasal Çatışma ve Uzlaşma)*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 269.

⁸¹ Kışlalı, 2006, 237 vd.

⁸² Rousseau, 2006, 28.

menlikte egemenlik mutlak ve sınırsızdı. Klasik egemenlik anlayışını benimseyen bir devlette, egemen güç kendi egemenliğinden ve çıkarından başka bir şey düşünmeyecektir. Oysa modern devletlerde devlet yönetimi, demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti gibi ilkelerle bağlı olmak zorundadır. Hatta iç hukukta hak ve özgürlüklerini koruyamayanlar, uluslararası hukuka başvurma hakkına sahiptirler. Bu durum karşısında egemenlik artık klasik anlamında kabul edilemez. Ulusal iradenin tezahürü olan egemenliğin, hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı ilkeleri ile sınırlandırılması gündeme gelmiştir.

3. Anayasa ve Ulusal İrade

Parlamentolar artık istedikleri doğrultuda ve anayasaya aykırı kanun çıkaramamaktadırlar. Bu durum bir anlamda parlamentoların üzerinde anayasaların yer aldıklarına işaret eder. Zaten anayasa terimi, devletin temel yapısını ve bu yapının başlıca işleyiş kurallarını ifade eden yasa anlamına gelmektedir.⁸³ Bu tanımdan, anayasanın diğer yasaların üstünde, onlardan daha temelli ve geniş kapsamlı, neredeyse onları doğuran, analık eden, dayanak olan bir yasa olduğu anlamı çıkmaktadır. Anayasalar, devletin temel işleyiş kurallarını belirtmekle kalmaz, aynı zamanda çıkarılacak olan yasanın sınırlarını da belirlerler. Bu işlevleri sayesinde modern hukuk devletlerinde anayasalar, kişilerin temel hak ve özgürlüklerini koruyan, güvence altına alan en temel yasalardır.⁸⁴ Ayrıca temel hak ve özgürlüklerin çok ve çeşitliliği nedeniyle, bu temel hak ve özgürlüklerin de kendi aralarında bir değerlendirilmeye tabi tutulmaları gerekmektedir.⁸⁵ Anayasacılık hareketleri incelendikleri zaman, devlet yönetiminin kurallara bağlanması ve vatandaşların korunması bakımından, özellikle 19. yüzyıl içinde gelişmiş "klasik demokrasi" anlayışıyla paralel bir gelişim olduğu görülmektedir. Yine 18. Yüzyıl anayasacılık hareketleri içinde, anayasanın biri hukuki öteki siyasi olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Anayasa sadece devletin hukuki statüsü olmayıp, devlet içinde iktidarı ve top-

⁸³ Soysal, 1992, 8.

⁸⁴ J. Carl, Friedrich, *Sınırlı Devlet*, (Çev. Mehmet Turhan), Gündoğan Yayınları Ankara 1999, s. 47.

⁸⁵ Ozan Ergül, *Türk Anayasa Mahkemesi ve Demokrasi*, Adalet Yayınevi, Ankara 2007, s. 116.

lum içinde de devlet iktidarını sınırlayan bir belgedir.⁸⁶ Anayasanın devletin statüsü olması, onun hukuksal niteliğini ortaya koymaktadır.⁸⁷ 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesinin 16. maddesindeki “insan haklarının sağlanmadığı ve kuvvetler ayrılığının benimsenmediği bir toplumda anayasa yoktur” ilkesi ise anayasanın siyasal yönünü ortaya koymaktadır.

4. Anayasa Mahkemesi ve Ulusal İrade

Hukuk devleti içerisinde, parlamentoların anayasanın üstünlüğüne uyup uymadıklarını denetleyen ve yargı erki içerisinde bulunan anayasa mahkemeleri, sahip oldukları yetkilere bakıldığında, parlamentoların anayasaya uygun hareket etmelerinin gerçek bir yaptırım olarak belirmektedir. Anayasa mahkemelerinin bu güçleri, yazılı anayasaların ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Acaba anayasa mahkemelerinin kurulması ile, yasama organının üstünde ondan daha güçlü yetkiye sahip bir yargı organı yaratılmış olmaz mı? Bu soruya şu şekilde cevap verilmektedir. Anayasa mahkemesinin önünde yargılanan yasama organının kendisi değil, o organın çıkardığı yasadır. Ayrıca mahkeme, anayasaya aykırılığından dolayı ortadan kaldırdığı kurallar yerine yeni yasalar koyamaz.⁸⁸ Bu görüşe karşı olan olanlar ise, böylesine yetkiyle donatılmış olan mahkemenin, eninde sonunda üstün bir güç haline geleceği ve “yargıç devleti” tehlikesinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürebilirler.⁸⁹ Yine mahkemelerin milli iradenin üstüne çıkamayacakları, yasama organının milli iradeyi temsil ettiği, anayasanın üstünlüğünün yargı organlarınca değil, yasama organınca denetlenmesi gerektiği de bir görüş olarak savunulabilir.⁹⁰

Anayasanın diğer yasalara göre hukuk alanındaki üstünlüğü, doğal bir sonuç olarak öbür yasaların anayasaya uygunluğunu zorunlu saymayı ve bu uygunluğu denetleyici mekanizmalarını kurmayı ge-

⁸⁶ Teziç, 2006, 136 vd.

⁸⁷ Dal, 2006, 7.

⁸⁸ Soysal, 1992, 255.

⁸⁹ Ünsal, 1980, 79.

⁹⁰ Kemal Gözler, “Anayasa Yargısının Meşruluğu Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 61, Sayı: 3, Temmuz - Eylül 2006, s. 138.

rektirmektedir. Anayasa mahkemelerinin kuruluşu bu düşüncenin sonucudur. Anayasaya uygunluğun yargısal denetimini geliştirmiş ülkelerde anayasalar, vatandaşların gözünde, siyasal iktidarın anayasada belirtilen ve vatandaşların menfaatlerine olan ilkelere uyup uymadığını denetleyen ve ölçen saygıdeğer, üstün bir metin durumundadırlar.

Parlamentoların güçlenmelerinin temelinde, temel hak ve özgürlüklerin kanun yoluyla korunarak güvenceye alınmaları düşüncesi vardır. Ancak hukuk devletinin gerçekleşmesi için bu önlem yeterli görülmemiştir. Rousseau'cu anlayışla kanunu "genel iradenin ifadesi" olarak kabul etmek, kanunla hukuku özdeş kabul etmek sonucunu doğurur. Bu durumda da, kanunun egemenliği sağlanmakta, fakat hukuk devleti ilkesi gerçekleşmemektedir. İşte hukuk devleti ilkesini gerçekleştirmenin en önemli yollarından birisi, kanunların anayasaya uygunluklarının denetimidir.

5. Uluslararası Hukuk ve Egemenlik

Devletin egemenlik alanının kapsamının tartışılması, iç hukuka ilişkin siyasi ve hukuki süreci ifade ettiği kadar, bir başka süreci yani uluslararası boyutu, uluslararası hukuk düzeninin kurulması ve korunmasını da ifade eder.⁹¹ Egemen devletlerin ülke sınırları içerisinde kişi hak ve özgürlüklerini ihlal etmeleri, ancak o devletlerin üzerinde bir hukuksal engel, ya da başka bir otorite ortaya çıkartarak engellenebilmiştir. Bu da ancak yaptırım ile desteklenen ve uluslararası alanda bağlayıcı olan insan hakları metinleri ile mümkündür.

Devletlerin çok sıkı bir biçimde egemenliklerine bağlı olmaları, iç hukukta insan hakları ihlallerinin ortaya çıkması, modern devletteki sınırlı egemenlik anlayışı ile bağdaşmamaktadır. İkinci Dünya Savaşından itibaren devletlerin egemenlik alanında yaşadıkları değişim, dış egemenlik alanında da kendisini göstermiş ve egemenlik, insan hakları kavramında ciddi sınırlamalara uğramıştır. Zamanımızda insan hakları uluslararası politikada gündemi çok fazla meşgul etmektedir. Bu durum da, insan haklarının uluslararası kurumsal yapının

⁹¹ Turgut Tarhanlı, "Kuvvet Kullanma Meşruiyet ve Hukuk", *Anayasa Yargısı*, Sayı: 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Ankara 2003, s. 133.

bir parçası olmasına ve devletlerin de bu alanda uluslararası hukuk yoluyla denetlenmelerine yol açmıştır. Günümüzde devletlerin egemenliği, ancak uluslararası hukukun çizdiği sınırlar dâhilinde ve sınırlı yapıdadır; insan hakları artık devletlerin iç sorunu olmaktan çıkmış ve uluslararası alana kaymıştır.

Uluslararası hukukta kişi hak ve özgürlüklerinin etkili bir biçimde korunması, devletlerin vatandaşlarını yargılama noktasındaki münhasır yetkilerini de bir anlamda sona erdirmiştir. Günümüzde, insan hakları açısından uluslararası hukuk, taraf olunan sözleşmeler de dikkate alındığında iç hukuktan daha etkin bir şekilde işlev görmektedir. İnsan hakları sayısının belli olmaması, her dönemde yeni çeşitlerinin ortaya çıkması, toplumsal, sosyal ve ekonomik gelişme ile birlikte insanların yeni haklar elde etmeleri, hakların toplumdan topluma değişim göstermesi, haklar arasındaki önem derecesi ve ilişkiler, konuyu ulusal boyuttan çıkararak uluslararası alana taşımıştır.⁹²

Gelinen aşamada devlet yine egemendir, ancak bu egemenliği meşrulukla donatılmış bir biçimde kullanmak zorundadır. Uluslararası kamuoyu, yoğun bir biçimde bu meşruluk üzerinde durmaktadır. İnsan haklarının uluslararası ilişkilerde devleti meşrulaştıran bir araç olarak görülmesi, Avrupa Birliği'ne (AB) giriş sürecinde adayların karşısına ön koşul olarak çıkartılması, uluslararası hukukun önemini daha da artmıştır.⁹³ Günümüzde uluslararası hukuk uygulamasının önemli bir kısmı, insan hakları ilkeleri doğrultusunda oluşturulmaktadır Bugün, uluslararası alanda çok kapsamlı ve değişik kişileri ilgilendiren, insan hakları sözleşmeleri karşımıza çıkmaktadır. Soykırım, insanlığa karşı işlenen suçlar, savaş suçları ve diğer uluslararası suçlardan birinin işlenmesi durumunda failer, uluslararası ceza mahkemesinde yargılanabilmektedir. Devletlerin egemenliği, Uluslararası Ceza Mahkemesinin kurulması ile birlikte önemli bir aşınmayı uğramıştır. Artık devletler, insan hakları konusundaki ulusal yetkilerini, değişik uluslararası örgütler aracılığıyla paylaşmak zorunda kalmışlardır.

⁹² Anıl Çeçen, *İnsan Hakları, Savaş Yayınevi*, Ankara 2000, s. 3.

⁹³ Serap Yazıcı, *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2009, s. 293.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (AİHS) bugün kırktan fazla ülke taraftır. AİHS'nin ana metnine eklenen protokoller ile sözleşme- de ağırlıklı olarak kişi hakları güvence altına alınmış, siyasal haklara kısmen yer verilmiş, sosyal ve ekonomik haklara ise daha az yer ayrıl- mıştır.⁹⁴ Sözleşmeye üye olan her devlet, bu sözleşmede düzenlenen hakları kendi egemenlik sınırları içerisinde kişilere sağlamak ve kullan- ılır duruma getirmek zorundadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) de sözleşmenin koruma mekanizması olarak işlev görmektedir. AİHS'nin en önemli özelliği, kapsadığı hakların korunması ama- cıyla getirdiği denetim mekanizmasıdır.⁹⁵ AİHS'nin diğer insan hak ve özgürlüklerine ilişkin sözleşmelere oranla çok daha başarılı olmasının sebebi, sözleşme ile güvence altına alınan hakları ihlal eden devletleri bağlayıcı kararlar alma yetkisine sahip bir koruma mekanizması getir- miş olmasındadır. Uluslararası hukukun en zayıf noktalarından birisi olan, uluslararası alanda devletleri bağlayıcı nitelikte kararlar alabilen, uygulayıcı merkezi otorite ve kurumlara sahip olmama bu sayede bir nebze aşılmaktadır.

SONUÇ

Ulusal irade kavramı egemenliği kullanacak gücü ifade etmekte- dir. Modern devletin asli unsurlarından birisi olan egemenlik, feodal düzenden mutlak monarşiye geçiş aşamasında doğmuştur. Şüphesiz ki, mutlak monarşi döneminden önce de toplumda yöneten ve yöne- tilen ayrımı vardı, fakat ancak modern devletin doğmasıyla birlikte, toplumda egemenlik siyasal iktidarın kaynağı ve kullanımı olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşamada egemenlik meşruluğunu da kendisinde bulmuştur. İlk zamanlarda egemenlik tek bir kişide veya ailede iken, zaman içerisinde tüm topluma maledilmiştir.

Feodaliteden mutlak monarşilere geçişle birlikte, egemenliğin dü- zeni, istikrarı, güvenliği sağlamak gibi burjuvanın işine yarayan amaç- ları da daha net biçimde ortaya çıkmıştır. Egemenliğin bu yönü hem iç hukukta, hem de uluslararası hukukta kendini göstermektedir. Ege-

⁹⁴ Sibel İncoğlu, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Adil Yargılanma Hakkı*, Beta Yayınları, İstanbul 2005, s. 41 vd.

⁹⁵ Kapani, 1993, 71.

menlik meşru güç kullanma, cezalandırma ve benzeri tüm kamusal sorunlarda sahip olduğu yetkilerle bir tekel durumundadır.

Demokratik egemenlik anlayışının uygulamaya yansıdığı en önemli tarihsel olay 1789 Fransız devrimidir. Bu devrim ile birlikte ulusal egemenlik ilkesi tüm dünyayı etkisi altına almış, imparatorlukların parçalanarak ulus devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Fakat Rousseau'nun modelindeki çoğunluğun çoğunluğu yönetme hakkının yüceltilmesi, II. Dünya savaşı kadar olan süreçte büyük sakıncalar göstermiştir. II. Dünya savaşı sonrası hazırlanan anayasalarla birlikte, sınırlı egemenlik anlayışı kendini göstermeye başlamıştır. Bu durumda üstün emretme anlayışı, artık anayasada belirtilen temel ilkelere uygun biçimde emretme anlayışına dönüşmüştür.

Egemenlik anlayışı iç hukukta bir devletin en üst emretme, cezalandırma, kural koyma gibi ayrıcalıkları, başka bir gücün etkisinde kalmaksızın, anayasada belirtilen ölçüler ve hukuk devleti sınırları dâhilinde yerine getirmesi biçiminde kendisini göstermektedir. Dış alanda ise devletlerarası ortamda, diğer devletlere karşı bağımsız olma ve hukuken eşit statüde bulunma anlamına gelir.

Günümüzde insan hakları ve hukuk devletinin gelişimi ile birlikte, artık egemenliğin mutlak anlamının kalmadığı, dolayısıyla mutlak egemenlik yerine sınırlı egemenlik anlayışının kabul edildiği görülmektedir. İlk ortaya çıkışından 21. Yüzyıla gelinceye kadar, iç kamu hukukunun geçirdiği dönüşüm içerisinde, artık egemenliğin mutlak niteliği yerine hukuk devleti, insan hakları ve anayasada belirtilen ilkelere sınırlı bir anlayış ve aidiyet açısından, tek kişinin egemenliği yerine tüm halkın egemenliği ortaya çıkmış durumdadır.

Zorunlu olarak egemenliğin temsilciler aracılığıyla kullanılmasına geçişle birlikte, egemenliğin sahibi olan halkın, temsilciler üzerinde seçim zamanları dışında da denetim ve etkileme işlevini gerekli kılmıştır. Çoğulcu demokrasilerde, temsilcilerin işlemleri yargısal denetime tabi tutulmakla birlikte, halkın da siyasi karar alma sürecine katılma yolları artırılmıştır.

II. Dünya Savaşından sonra devletlerin klasik egemenlik anlayışlarında sınırlama ve aşınma olsa da, buradan egemenliğin tamamen aşıldığı sonucu çıkmamalıdır. Bugün AB üyesi ülkeler bile, belli alan-

larda egemenliği tek başlarına kullanmaya devam etmektedir. Ancak artık hiçbir devlet, başka devlet veya uluslararası örgütlerin kendisine hukukten müdahale hakkı olmadığını ileri süremeyecektir. Özellikle, insan hakları ihlalleri konusunda, artık devletlerin yetkileri ikinci planda kalabilmekte ve bu durum uluslararası toplum tarafından meşru kabul edilmektedir.

Küreselleşme ile birlikte, temel hak ve özgürlükler ile insan hakları açısından ülkesel sınırlar önemini yitirmiş durumdadır. Bir devletin bu durumu inkâr ederek küreselleşmenin dışında kalması, belli alanlarda diğer devletlerden geri kalmasına yol açabilmektedir. Öte yandan küreselleşme, devletlerarasında güçlülere yönelik önemli imkânlar sağlamaktadır.

Egemenliğin uluslararası alanda en fazla etkilendiği alan insan haklarıdır. Bu alanda artık tüm devletler, uluslararası kamuoyunun baskısını üstlerinde hissetmektedir. Devletler iç kamu hukukundaki gelişmelerde bile, uluslararası kamuoyunun baskısı karşısında klasik egemenlik anlayışından doğan yetkilerini kullanmada sınırlı davranmaktadır. Hatta AİHS sisteminde devletler artık, kendi yetki alanlarında taahhütlerini yerine getirmedikleri alanlarda, AİHM'nin yargılama yetkisini ve vereceği kararı yerine getirmek zorunluluğunu kabul etmişlerdir.

Kısaca, yöneten yönetilen farklılığının olduğu yerde, üstün emretme gücü ve ulusal iradenin tezahürü olarak ortaya çıkan egemenlik, ilk ortaya çıktığı anda mutlak ve tek kişiye ait bir niteliğe sahip olmasına rağmen, zaman içerisinde aidiyet olarak tüm topluma geçmiş ve hukuk devleti gereklerinin yerine getirilmesi ile değişime uğrayarak sınırlı niteliğe sahip olmuştur. Fakat buradan, ulusal iradenin ve dolayısıyla egemenliğin önemini yitirdiği sonucu çıkarılmamalıdır.

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, M. Ali, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akad, Mehmet – Dinçkol, Bihterin Vural, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akgül, Mehmet Emin, “Kuvvetler Ayrılığı İlkesinin Dönüşümü ve Günümüz Demokratik Rejimlerindeki Anlamı”, *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 68, Sayı: 2010/4.
- Aliefendioğlu, Yılmaz, *Anayasa Yargısı*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1997.
- Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya, 2000.
- Bakıcı, Sedat, *Ceza Hukuku Genel Hükümleri*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007.
- Çam, Esat, *Devlet Sistemleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- Çeçen, Anıl, *İnsan Hakları*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2000.
- Dal, Kemal, *Anayasa Hukuku*, Alter Yayınları, Ankara, 2006.
- Dal, Kemal, *Anayasa Hukuku (Temel İlkeler)*, Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, Ankara, 1992.
- Daver, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Kalite Matbaası, Ankara, 1976.
- Demirbaş, Timur, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006.
- Doehring, Karl, *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, İnkilap Yayınevi, 2002.
- Duverger, Mourice, *Siyasal Rejimler*, Sosyal Yayınları, Ankara, 1986.
- Duverger, Mourice, *Siyasal Partiler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Eckstein, Harry, “Devlet ‘Bilimi’ Üzerine”, *Devlet ve Hukuk Üzerine Yazılar*, Çev. Mehmet Turhan, Gündoğan Yayınları, Ankara tarihsiz.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- Ergül, Ozan, *Yeni Kurumsalcı Yaklaşımla Türk Anayasa Mahkemesi ve Demokrasi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007.

- Eroğlu, Hamza, *Devletler Umumi Hukuku*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1979.
- Eroğul, Cem, *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Eroğul, Cem, "Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına ve Anayasa Yargısına Etkileri", *Anayasa Mahkemesi Yayınları*: 50, *Anayasa Yargısı Sayı*: 20, 2003.
- Friedrich, J. Carl, *Sınırlı Devlet*, (Çev. Mehmet Turhan), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999.
- Gözler, Kemal, "Anayasa Yargısının Meşruluğu Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 61, Sayı: 3, Temmuz - Eylül 2006.
- Gözler, Kemal, *İdare Hukukuna Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş (Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku)*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008.
- Gözübüyük, A, Şeref, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998.
- Günday, Metin, *İdare Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004.
- Gündüz, Aslan, *Milletlerarası Hukuk (Temel Belgeler- Örnek Kararlar)*, Beta Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Güriz, Adnan, *Kapitalist İdeoloji Üzerine Bir İnceleme*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1995.
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Hakyemez, Yusuf Şevki, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2004.
- Hakyemez, Yusuf Şevki, *Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2000.
- İnceoğlu, Sibel, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Adil Yargılanma Hakkı*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

- Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler (Siyasal Çatışma ve Uzlaşma)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Koçak, Mustafa, *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet ve Egemenlik*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2006.
- Ökçesiz, Hayrettin, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 3*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Ökçesiz, Hayrettin, "Hukuk Kültürünün Yapısını 'Nomos - Physis' (Toplum - Kültür - Doğa) Çerçevesinde Yedi Üçüzlü Bir Kurguyla Açıklama", *Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Anayasa Yargısı, Sayı: 20*, 2003.
- Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979.
- Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2005.
- Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010.
- Öztekin, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Robert, A. Dahl, *Demokrasi Üstüne*, (Çev. Betül Kadioğlu), Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi* (Çev: Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sadurski, Wojchech, *İfade Özgürlüğü ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu Avrupa Komisyonu Yayınları, Ankara, 2007.
- Sancar, Mithat, "Değişen Egemenlik Sürecinde Meşruiyet Sorunu ve Anayasal Düzen", *Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Anayasa Yargısı, Sayı: 20*, 2003.
- Soysal, Mümtaz, "Değişen Egemenlik ve Meşruluk", *Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Anayasa Yargısı Sayı: 20*, 2003.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Tanilli, Server, *Devlet ve Demokrasi (Anayasa Hukukuna Giriş)*, Say Yayınları, Ankara, 1990.
- Tarhanlı, Turgut, "Kuvvet Kullanma, Meşruiyet ve Hukuk", *Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Anayasa Yargısı, Sayı 20*, 2003.

- Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tunç, Hasan, *Karşılaştırmalı Anayasa Yargısı (Denetimi Kapsamı ve Organları)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997.
- Turhan, Mehmet, “Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi”, *Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, Anayasa Yargısı, Sayı 20*, 2003.
- Ünsal, Artun, *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980.
- Yazıcı, Serap, *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Yüksel, Metin, “Avrupa Birliği’nde Hukuk Devletinin Unsurları”, *Hukuk Devleti - Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, Adres Yayınları, Ankara 2008.